

Atminties sugrįžimas: architektūra ir kraštovaizdis Winfriedo Georgo Sebald romane *Austerlitas* ir autobiografiniuose lietuvių tremtinių pasakojimuose

The Return of Memory: Architecture and Landscape in Winfried Georg Sebald's *Austerlitz* and in the Autobiographical Stories of Lithuanian Exiles

GINTARĖ BERNOTIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
gintare.bernotiene@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4706-3987>

Santrauka: XX a. 4–5-ame dešimtmečiais Rytų Europą sukrėtė valstybių ir žmonių likimus sulaužę masiniai etnosų naikinimai ir gyventojų tremtys. Šiuolaikinėse traumos teorijose ir atminties studijose greta politinio šių įvykių vertinimo vis daugiau svarbos pelno vieta pagrįstos atminties (*place-based memory*) tyrimai, kultūrinės ir individualios atminties tyrinėjimus atgręžiantys į esminį vietos netekimo provokuojamą konfliktą – asmens tapatybę pagrindžiančio ryšio su žeme (vieta) suardymą. Šiame straipsnyje skirtingų tautų trauminės patirtis atskleidžiančius pasakojimus – W. G. Sebald romaną *Austerlitas* ir lietuvių tremtinių egodokumentiką – analizuoju vietos svarbos požiūriu ir sekdamą, kokią įtaką genocido traumą išgyvenusių subjektų atminties procesams, užfiksuotiems specifinėse literatūros kūrinių ir liudijimų terpėse, turi kraštovaizdis ir architektūra. Romano ir liudijimų gretinimo validumą grįsdama pasakojimų istoriškumo ir dokumentalumo kriterijais bei pasakojimų kaip perduodančių išgyventas trauminės patirtis savybėmis, straipsnyje keliu klausimą, kodėl romane vietos refleksijai, t. y. būtent kraštovaizdžiui ir architektūrai, tenkantis kompozicinis pasakojimą organizuojantis vaidmuo nėra būdingas panašias išvietinimo ir asmens tapatybės komplikacijas patyrusių

Received: 2023/11/30. **Accepted:** 2023/12/28.

Copyright © 2023 Gintarė Bernotienė. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

tremtinių autobiografiniams tekstams. Užfiksuoti skirtingi egzistencinės situacijos vertinimai (romane akcentuotas beviltiškumas ir genocido nenormalumas, tremtinių atsiminimuose dominuojanti padėties normalizavimo pastanga), traktuotini kaip išgyvenimų prasmingumo identifikatoriai, neužgožė pasakojimuose ryškių panašumų – komplikuoto subjektų santykio su vieta, simbolinio vietos įprasminimo ir alternatyvių toposų paieškų. Sebald'o romane praeities nesugrąžinimui įvaizdinti pasitelktą bedugnės metaforą galime atpažinti tremtinių atsiminimuose išskylančiuose socialinės prarajos aprašymuose.

Raktažodžiai: atmintis, vieta, kraštovaizdis, architektūra, tremtis, genocidas.

Abstract: In the 1930s and 1940s, the mass destruction of ethnoses and deportations of populations, which shattered the fates of states and people, shock Eastern Europe. In contemporary theories of trauma and memory studies, in addition to the political evaluation of those events, the study of place-based memory has been gaining attention, turning the research of cultural and individual memory back to the fundamental conflict provoked by the loss of place—the erosion of the connection with the land (place), which forms the base of person's identity. In this article, I analyze the narratives of different national experiences—Sebald's novel *Austerlitz* and the egodocumentary of Lithuanian exiles—from the perspective of place, tracing the impact of landscape and architecture on the memory processes of genocide survivors, as expressed in the specific literary works and testimonies. By reasoning that the criteria of the historicity and documentary character and the qualities of the narratives as transmitting traumatic experiences validate the comparison of the novel and testimonies, I ask why the compositional role of the reflection of the place, i.e., landscape and architecture, in organizing the novel's narrative has been missing in the autobiographical texts of exiles, who have experienced similar complications of their displacement and identity. Different assessments of the existential situation (the novel emphasizes the hopelessness and abnormality of the genocide, whereas the memoirs of the exiles focus on the effort to make the situation as normal as possible), which I treat as identifiers of the meaningfulness of the experiences, do not obscure the similarities in the narratives, that is, the subjects' complicated relationship to and the symbolic meaning-making of the place, and the search for alternative topoi, which are evident throughout the stories. The metaphor of the abyss, used in Sebald's novel to manifest the irretrievability of the past, can be recognized in the descriptions of the social abyss that appear in the memories of the exiles.

Keywords: memory, place, landscape, architecture, exile, genocide.

Įvadas

XX amžius Rytų Europoje paliko kraupius masinio tautų naikinimo ir gyventojų išvietinimo ženklus. Greta politinio šių įvykių vertinimo šiuolaikinėse atminties

ir traumos studijose įsigali *vieta grįstōs* kolektyvinės ir individualios atminties tyrimai, atsigręžiantys į esminį konfliktą – suardytą asmens tapatybę grindžiantį ryšį su vieta. Kadangi, kaip teigia Janas Assmannas, „[l]aiko ir identiteto sintezę atlieka atmintis“ (Assman 2008), šiame straipsnyje susitelkiau į Winfriedo Georgo Sebaldro romane *Austerlicas* (Sebald 2021) bei lietuvių tremtinių autobiografiniuose pasakojimuose, išleistuose atskirais leidiniais, taigi turinčiuose ir egodokumentikos, ir atsiminimų statusą, tematizuotų vietos refleksijų ir jų dalyvavimo atminties procesuose analizę.

Tokiam netikėtam gretinimui mane įkvėpė Sebaldro romano *Austerlicas* istorija apie tai, kaip žydų berniukas, ketverių su puse metų netekęs tėvų, vaikų gelbėjimo akcijos „Kindertransport“ metu traukiniu iš Čekijos buvo išgabentas į Angliją, kur jį ėmėsi globoti anglikonų pastoriaus šeima. Nieko nežinodamas apie savo kilmę ir šeimos istoriją, iš neįtikėtinai skurdžių detalių, tiesiogiai su atmintimi nesiejamų architektūros ir kraštovaizdžio refleksijų romano protagonistas Žakas Austerlicas imasi restauruoti į praeities bedugnę nugrimzdusią savo šeimos, o ir dalies Europos žydų bendruomenės, pražuvusios Holokausto ryklėje, istoriją. Yra žinoma, jog, kurdamas romano pasakojimą, Sebaldas daugybę esminių detalių perėmė iš publikuotų Susi Bechhöfer liudijimų apie Holokaustą *Rozos vaikas: vienos moters savo praeities paieškos* (Josephs with Bechhöfer 1996), t. y. rėmėsi autentiška genocidą patyrusios šeimos istorija¹. Unikali Sebaldro romano sanklodoje vietai tenkanti reikšmė ir architektūros bei kraštovaizdžio vaidmuo šio romano kompozicijoje paskatino iš naujo žvalgyti artimos tematikos ir to paties biopolitinio naikinimo užmojo paveiktus pasakojimus – lietuvių paauglių tremtinių, našlaičių, grįžusių į Lietuvą, atsiminimus, išleistus atskiromis knygomis, ir sekti, kas juose užfiksuota apie sugrįžimą Tėvynėn – jų daugelio tremtyje praleistų metų tikslą, ką jiems bylojo pasiekta gimtoji vieta ir kokius atminties proceso savitumus jos refleksijos atskleidė.

1 Šį faktą, kaip ir tai, jog rašydamas Sebaldas nesibodėjo naudotis jau publikuotomis kitų istorijomis ar tyrimais, iškelia Sebaldro biografijos *Speak, Silence: In Search of W. G. Sebald* autorė Carole Angier (Garner 2021). Angier atskleidžia, jog Sebaldas romane *Austerlicas* panaudojo Vokietijos žydaitės Susi Bechhöfer (1936–2018) liudijimą apie jos šeimos istoriją Holokausto metu (*Rosa's Child: A True Story about One Woman's Quest for a Lost Mother and a Vanished Past* (Josephs with Bechhöfer 1996)), tačiau šio fakto niekada nėra viešai pripažinęs.

Romano ir egodokumentikos gretinimo prielaidos

Istorijos perteikimo požiūriu romanas (šiuo atveju – realios istorijos elementais disponuojanti fikcija) ir tremtinių atsiminimai, apibrėžtini kaip „literatūrinė liudijimo forma, vykdanči performatyvų sąmonės ir istorijos susiejimą per siužetu paverstą atsimenamų įvykių pasakojimą“², t. y. dokumentika, yra nebendramačiai, todėl svarbu pagrįsti jų gretinimą. Istoriniam miesto ir kultūrinės atminties Rytų Europoje tyrimui skirtą Uilleamo Blackerio monografiją *Atmintis, miestas ir II pasaulinio karo liudijimai Vidurio Europos rytuose: Kitų vaaiduokliai* (Blacker 2019) miniu kaip puikų istorinį įvadą į rūpiną problematiką – dėl joje aptariamų masinių gyventojų perkėlimų bei naikinimų, tapusių liūdnu šio geografinio regiono atpažinimo ženklu. Suvereniose Europos valstybėse Sovietų sąjungos ir Vokietijos vykdyti planiniai tautų genocidai³, etninių grupių kraustymai, išvarymai ir tremtys dėl savo prievartinio pobūdžio miestovaizdžių ir kraštovaizdžių refleksiją leidžia matyti veikiau kaip froidišką šešėlį nei prustišką patirtosios atminties rekonstravimo priesaką – ne nostalgijos ar užmaršties, o vietos reikšmingumo atpažinimo prasme. Ir romano, ir atsiminimų pasakojimo rėmai – nacistinės Vokietijos ir Sovietų sąjungos vykdyti tautų genocidai. Nenutoldama nuo pasakojimų istorinių realiųjų ir fakto, jog abiem atvejais susiduriame su traumos literatūra, iš kurios išskiriu šiam tyrimui svarbias vaikų grįžimo į gimtąsias vietas linijas, straipsnyje susitelksiu į dvi skirtingas gyvenimo pasakojimų perspektyvas: užmaršties įveikimo ir atminties (at)kūrimo iš įsismelkusių vaizdų-metaforų Sebaldro romane ir lietuvių paauglių-tremtinių atsiminimuose, t. y. egodokumentikoje (toliau terminus *atsiminimai*, *liudijimai*,

2 Šią liudijimo definiciją perimu iš Meg Jensen, kuri savo ruožtu pateikia ją kaip traumos tyrinėtojų Shoshanos Felman ir Dori Laub studijos apie liudijimus santrauką (cituojuama pagal Jensen 2020:71).

3 Genocido terminą Sovietų sąjungos vykdytiems įvairių tautų etniniams valymams taikau sąmoningai. Įdomu priminti, jog Daliros Grinkevičiūtės ir Ričardo Vaicekausko atsiminimų fragmentai, publikuoti kartu su į Trofimovsko salą ištremtų lietuvių, rusų ir žydų tremtinių sąrašu, buvo parengti kaip kaltinamasis liudijimas, t. y. dokumentas, skirtas 2000 m. birželio 12–14 d. Vilniuje vykusiam tarptautiniam kongresui „Komunizmo nusikaltimams įvertinti“ (*Lietuviai Arktyje=Lithuanians in the Arctic, Lietuviai Arktyje = Литовцы в Арктике*, 2000,; 2008,). Deja, tenka pripažinti, jog tuo metu priimti dokumentą „Rezoliucija dėl genocido sąvokos reikšmės išplėtimo“ (be apribojimų skelbtą Anglijoje leidžiamame dvisavaitiniame leidinyje *Europos lietuvis*, 2000 07 11, Nr. 14 (2506), p. 2, prieiga internete: https://www.spauda2.org/britanijos_europos_lietuvis/archive/2000/2000-07-11-EUROPOS-LIETUVIS.pdf) nacionalinės ir tarptautinės politinės valios pritrūko.

egodokumentika vartosis sinonimiškai – *GB*), išryškėjusios gimtosios vietos užmaršties negalimybės, o sykiu – jos aprašymų stokos ir neatvaizduojamumo jų liudijimuose.

Lyginant literatūros kūrinį, kurio žymią dalį sudaro fikcija, ir tiesioginius pirminius ištrėmimo traumą patyrusiųjų liudijimus, problemiškausias yra jų santykio su istorija klausimas. Sebaldro romane, turinčiame ne tik liudijimo ir fikcijos, bet ir menotyros diskurso bruožų, santykis su istoriškumu yra kelialypis. Sebaldro biografė Angier kaip vieną pagrindinių jo kūrybos bruožų iškelia gebėjimą „faktuose išvelgti fikciją“ (Moorehead 2021). Romano pasakotojas perpasakoja šeimos istorija grįstą Žako Austerlico pasakojimą, kuriam liudijimo bruožų teikia pasakojime neredukuota ir vis pakartojama techninė formulė „sakė man Vera, sakė Austerlicas“. Ši formulė, kaip ir pasirinkimas Austerlico istoriją perteikti pasakotojo lūpomis, ne tik rodo transformuojantį atminties darbą, perėjimą į kolektyvinę atmintį ir didinamą nuotolį tarp tiesioginės išgyventos patirties ir prisiminimuose atgaivinamos istorijos, bet ir atskleidžia, anot Paulio Ricoeur'o, „realybės ir ją perteikiančių subjektų susietumą“ (Ricoeur 2004: 163), apibrėžiantį liudijimą kaip tokį⁴, o keliapakopį antrinį liudijimą paverčia kompozicine romano pasakojimo ašimi.

Dokumentalumo klausimu verta prisiminti Haydeną White'ą, teigusį, jog istorinio dokumento paradigmą atitinka „tiesioginio įvykių grandinės liudininko pasakojimas, kuris, koreliuodamas su kitų liudininkų pasakojimais bei kitomis dokumentų rūšimis, susijusiomis su atpasakojamais įvykiais, leidžia charakterizuoti, „kas įvyko“ tam tikrame išbaigtame praeities įvykių domene“ (White 2006: 26). Ši teorinė premisa ir tai, jog pasirinkta plačiau neanalizuoti tremtinių liudijimų literatūriškumo, pagrindžia tremtinių liudijimų atrankos pagal aprašomus įvykius tose pačiose vietovėse tikslingumą, o situacijų tipiškumą ir kartojamąsi leidžia traktuoti kaip liudijimų patikimumo, t. y. gebėjimo dokumentuoti, rodiklį. Maga pridurti ir Leonos Toker, kuri tyrinėjo Gulago kalinių liudijimų pasakojimus bei parašė lyginamąją Gulago ir nacių lagerių literatūros studiją *Gulago ir nacių stovyklų literatūra: Interkontekstinis skaitymas* (Toker 2019), cituojamą Varlamo Šalamovo lagerių literatūros apibrėžimą – „tai nėra dokumento proza, tai yra proza, iškentėta kaip dokumentas“ (Toker 1997: 188).

4 Ricoeur'o teigimu, „[L]iudijimo specifiškumas grįstas faktu, jog realybės patvirtinimas yra neatskiriamas nuo jos susietumo su liudijančiojo subjekto savęs suvokimu“ (Ricoeur 2004:163).

Verta pabrėžti esminį romano ir liudijimų skirtumą – Sebaldo romane dokumentalumas yra jo kuriamo pasakojimo atspirties taškas; konkrečios detalės ir aprašymai romanui teikia faktologinės potencijos, t. y. įtikinamumo; tikslus architektūros ir kraštovaizdžio detalių aprašymus romane autorius išgrynina iki talpių egzistencinių tragedijos simbolių⁵. Tremtinių liudijimuose simbolizavimo, kaip pastangos, atvejai reti, dokumentalumas yra pagrindinis jų pasakojimų bruožas, o realių įvykių, aplinkybių ir aplinkos fiksavimas suvokiamas kaip esminis pasakojimo kūrimo stimulus, tikslas ir moralinė priedermė. Liudijimų faktologijai remtis išmone, įtraukti fiktyvumą, išgyventą patirtį dėstyti prisiliekant literatūrinių konvencijų nėra svarbu ir nutinka tik dėl rašančiojo talento.

Fikcinės ir dokumentinės literatūros tekstų asimetriją išryškina būtent estetiškai dimensija: dokumentiniai trauminiai liudijimai dažnai nepaiso žanro ribų, įtraukia kitas kultūrinės normas, ir, pasirodo, yra dėsninga, jog „[s]kaidytųjų dvejonės apie [...] apie nefikcinės patirties įrašų estetinę vertę yra integrali dokumentinės prozos estetinio efekto dalis“ (*Ibid.*, 188). Išmoningumo, stiliaus klausimas dokumentinei literatūrai nėra pagrindinis uždavinys, jos vertę sudaro „autorius įsipareigojimo medžiagai intensyvumas“ (*Ibid.*, 215).

Todėl neatsitiktinai analizuoti pasitelkiau paauglių, 1941 m. tremtų į Altajų, 1942 m. – tolyn į Šiaurę, Laptevų jūros žiotis, dar Lietuvoje arba vėliau kelionėje atskirtų nuo tėvų, taigi pusiau našlaičių, neretai Sibire netekusių ir vienintelių globėjų motinų, istorijas: Dalios Grinkevičiūtės (g. 1927; tremiant šeima atskirta nuo tėvo, kuris 1943 m. mirė Šiaurės Uralo lageryje, motina – 1949 m. Kaune), Arvydo Vilkaičio (g. 1929; tėvas mirė 1943 m. Trofimovsko saloje, motina – 1948 m.), Rimanto Putvinskio-Pūtvio (g. 1929; tėvas 1942 m. mirė Gorkio kalėjime), Jūratės Bičiūnaitės-Masiulienės (g. 1924; tėvas kalintas Šiaurės Uralo lageryuose, mirė 1943 m. Sverdlovske), Eugenijaus Barnišio (g. 1937; motina mirė 1942 m. Trofimovske), Jurgio Gasiūno (g. 1926; tėvas 1942 m. mirė Kougustache), Ričardo Vaicekausko (g. 1926; tėvas mirė 1942 m. Krasnojarsko lageryje, motina iš bado mirė 1942 m. Bykove). Išskyrus Dalią Grinkevičiūtę ir Jurgį Gasiūną, turėjau garbės pažinti šiuos žmones. Šių į tremtį patekusių paauglių atmintyje buvo gyvi prisiminimai apie tėviškes Lietuvoje, o daugybę besikeitusių gyvenimo vietų jie išvydę pirmiausia vertino išlikimo (Vaicekauskas 2011: 27), įsikūrimo požiūriu, t. y. pragmatišku žvilgsniu. Atsi-

5 Už šią mintį esu dėkinga straipsnį skaičiusiai ir vertinimu pasidalijusiai kolegei dr. Radvilei Racėnaitei.

minimų autorių amžius, trėmimo metu varijavęs nuo 12 iki 17 metų, užtikrina, jog, sugrįžę į Tėvynę, jos kraštovaizdį jie galėjo reflektuoti remdamiesi autentiška savo atmintimi.

Sutaptinai ir romano pasakojime, ir tremtinių atsiminimuose didelę vietai tenkančios svarbos⁶ dalį sudaro su ja susijusi trauminė patirtis, atskirai vertintina dar ir nusikaltimų žmoniškumui, individo atskyrimo nuo jo turėtos vietos bei disponavimo individo gyvybe siekiant ekonominių tikslų požiūriu. Žvelgiant šiuo aspektu argumentų vietos svarbai ir tiesioginiam žydų ir lietuvių naikinimo palyginamumui teikia italų filosofo Giorgio Agambeno studijoje *Homo sacer: Suvereni galia ir nuogas gyvenimas* (Agamben 2016) apibrėžta išskyrimo iš bendruomenės būklė, kurią jis svarsto remdamasis politine teologija ir teise, o uždraudimo principą, apimančią subjekto atsiejimą nuo vietos, komentuoja iš šiuolaikinių totalitarizmo ir biopolitikos perspektyvų. Biopolitiniu reiškiniu tremtis ir naikinimas tampa dėl individo teisių atėmimo, jo išvietinimo ir žmogaus biologinės egzistencijos pavertimo politinių manipuliacijų objektu.

Atmintis ir užmarštis romane ir atsiminimuose valorizuojamos skirtingai, ir šios skirtybės yra susijusios su diametraliai priešingais pasakojimų išeities taškais bei subjektų tapatybe – romane vaizduojamas laipsniškas atminties (re)konstrukcijos procesas, kurio metu greta kitų faktų išskyla naujoji, nenumanyta egzistuojant Austerlico tapatybė. Vaikystės laiko atsiminimais nedisponuojantis Austerlicas išgyvena totalią vienatvę („Apleistojo vienatvė griovė mane iš vidaus“⁷, A, 198), tačiau nežinojimas ir užmarštis yra jį sauganti siena, nes atkurtoji atmintis žeidžia. Tremtinių atsiminimuose atmintis yra vienareikšmiškai pozityvus veiksnys, stiprinęs jų sugrįžimo į Tėvynę siekį, savo ruožtu tapusį jų naujosios tapatybės dalimi. Tremtinių atsparumas patiriamam smurtui, pažeminimams, kankinimams buvo grįstas juos palaikiusiomis iš šeimų perimtomis vertybėmis (tikėjimas, patriotizmas, dora) ir prisimenamais elgesio modeliais (papročiai, harmoningas kartų sugyvenimas), kuriuose vietai teko didžiulė

6 Odeta Žukauskienė, remdamasi Marco Augé į šiuolaikinį antropologinį filosofijos diskursą įvesdinta vietos ir bevietiškumo (*place* ir *non-place*) skirtimi, kuri svarbi ir straipsnio problematikai, taip apibrėžia vietos svarbą: „Vieta palaiko tą patį kultūrinį pagrindą turinčių žmonių susietumą, stiprina jų priklausymo šaliai, istorijai ir kultūrai jausmą. Štai dėl ko bet koks nacionalinio, religinio, kultūrinio ar etninio identiteto konstravimas turi rasti kokį nors vietos raktą“ (Žukauskienė, 2016: 109).

7 Čia ir toliau cituojant Sebald romaną *Austerlicas* skliausteliuose nurodoma santrumpa A ir puslapio numeris.

reikšmė⁸, o romane tokios perimamosios linijos, komunikacinės kartų atminties, stinga. Kaip ir romane, tremtinių atsiminimuose užfiksuota akistatos su gimtąja vieta išprovokuota trauminė patirtis, ištikę afektai. Dėmesio nusipelno ir kontakto su vieta požiūriu skurdūs jų sugrįžimo į gyventas vietas aprašymai. Nenorą juose plėtoti sugrįžus tekusių sunkumų išsiliejant į gyvenimą gimtiniėje ar bent kur nors Lietuvoje atskleidžia dažnai sugrįžimo į Lietuvą epizodais užsibaigiantys tremtinių atsiminimai.

Nepaisant pastebimų formaliųjų pasakojimo organizavimo skirtumų, romane ir atsiminimuose kartojasi epizodai apie

- a) tėvų (ir Tėvynės) praradimą ir po daugelio metų (matytų) vietų atradimą, atpažinimą;
- b) pasakojančių subjektų santykį su rastąja vieta: siektą vietos atpažinimą, konjunkciją, ar patirtą disforišką išstūmimo jausmą;
- c) santykio su vieta išraišką atmintyje – patirties refleksiją ar jos išblukimą, simbolinę substituciją ar vietos reikšmės neigimą.

Pastarojo punkto interpretavimas kėlė daugiausia klausimų.

Traumos efektas: nesusietumas su vieta

Našlaitis romano veikėjas Austerlicas neatsimena ankstyvos vaikystės ir gimtųjų vietų. Didžiausią įspūdį romane kėlė tai, kaip atminties susigrąžinimo procese dalyvauja netradicinės atminties terpės – tokios prisiminimų talpyklos kaip kraštovaizdis ir architektūra, istorijos, architektūros ir menų intertekstai, kuriuos su pasakojama istorija sieja ir atpažinti leidžia vaizdinių panašumas. Straipsnyje apie vaizdą, kaip atminties mediją, Odeta Žukauskienė prisiminimais vadina „buvim[a] už materialios tikrovės ribų“ ir pabrėžia jų galią susieti gyvenimišką patirtį ir pažįstamus vaizdus per žvilgsnį, kuris „transformuoja išorinio pasaulio patirtį ir regėtus vaizdus į endogeninius vaizdinius“, sudarančius „prisiminimų substanciją“ (Žukauskienė 2018: 132).

8 Gimtosios sodybos svarba įtikinamai paliudyta Šaulių sąjungos įkūrėjo Vlodo Putvinskio anūko Rimanto Pūtvio atsiminimuose – jis detaliai aprašo, kaip atrodė kelių Putvinskių kartų valdyti Šilo Pavėžupio, Graužikų dvarai, tačiau – tai irgi simptomiškas reiškinys – pirmajame savo atsiminimų variante neskiria dėmesio senelio lietuviškai veiklai ir neakcentuoja savo giminystės ryšio su juo (Pūtvis, 2013).

Tremtinių atsiminimuose tikėjaisi rasti daug su kraštovaizdžiu ir architektūra susijusių įspūdžių. Tačiau tiesioginis reagavimas į grįžimą Tėvynėn, peizažo ar miestų aprašymai juose reti. Pasakojimai dažnai ir baigiasi grįžimu iš tremties⁹, o buitiniai rūpesčiai stelbia vietos refleksiją ir dėl to, kad nuo sugebėjimo gauti darbą ir gyvenamąją vietą priklausė išlikimas. Ketinusi susitelkti į atminties proceso aprašymus, vargiai radau labiau išplėtotų tokių epizodų. Iš pirmo žvilgsnio ši lakūna neatrodo logiška – juk grįžimas į Tėvynę buvo ilgų metų siekinys, jam nuosekliai ruošiasi, tai buvo kelias kartas vienijęs tikslas, teikęs jėgų išgyventi ir nepalūžti.

Trumpajame Dalios Grinkevičiūtės atsiminimų variante jos su sergančia motina sėkmingo pabėgimo į Lietuvą epizodas telpa vienoje pastraipoje, telkiamasi į gyvybiškai svarbius dalykus – slapstymąsi pas gimines ir pažįstamus, pėdų mėtymą, kad neįkliūtų saugumui. Ir tik prie jau mirusios motinos prisimenamas nepragmatinis, simboliškas ryšys su gimtąja vieta:

Guli Ji lovoje pašarvota tarp gėlių. O veide – palaima ir ramybė. [...] Atidarau langą. Tegul Lietuvos vėjelis paskutinį kartą paglosto Jai veidą. [...] Tu numirei Lietuvoj. Tave priglaus gimtoji žemė. Paskutinėmis jėgomis tu pasiekei ją (Grinkevičiūtė 1997: 183).

Asmens kilmės vieta yra viena jo tapatybės apibrėžčių. Romane *Austerlicas* tapatybės krizė yra stipriausias pasakojimo plėtojimo stimulus. Sužinojusį nemažai šeimos istorijos detalių ir artėjančią nervų pakrikimą jaučiantį Austerlicą aplanko mintis, kad „iš tikrųjų neturiu nei atminties, nei gebėjimo mąstyti, nei apskritai būties, kad visą gyvenimą tik nuolat stengiausi save ištrinti ir nusigręžti nuo pasaulio ir pats nuo savęs“ (A, 178). Ši trauminę patirtį akcentuojanti išvada rodo subjekto ir vietos konfliktą – Austerlicas patiria absoliutaus bešakniškumo, nepriklausymo jokiai vietai išgyvenimą. Nežinodamas, kas jo tėvai, jis nežino ir kas esąs pats, ir kur esanti jo Tėvynė – jo santykis su vieta, kurioje jis būva, dažniausiai iliuzorinis, vystantis pasakojimui besusiklostanti savos vietos

9 Analogiška tendencija pastebima ir tarp lagerių literatūros autorių. Kaip apibendrina Palermo universiteto rusų kultūros ir literatūros tyrėjas Andrea Gullota, „akivaizdu (tai pabrėžia ir Toker bei kiti tyrėjai), jog biografinės medžiagos atranką autoriai [Gulago atsiminimų – GB] paprastai apriboja iki represijų laiko, nuo arešto iki paleidimo iš lagerio. Gulago memuaristai įprastai ignoroja likusį savo gyvenimą arba pateikia vos keletą sakinių apie jį. Mano nuomone, tai gali būti traktuojama kaip traumos efektas“ (Gullota, 2012).

pajauta keliskart suardoma. Didelėmis ir ne visad sąmoningomis pastangomis fantominiai gyventų vietų ir šeimos praeities pavidalai Austerlico sąmonėje iškyla netiesiogiai, dažnai kaip jo meno studijų padarinys, rašytojo valia tobulai atribotas nuo emocinės ir kartų atminties, susietas tik su kultūrine atmintimi – per pastatų istoriją. Detalūs stočių pastatų¹⁰, tvirtovių aprašymai, kaip ir išsamūs gyvių, augalų sąrašai, romane kuria sistemizuoto, ištyrinėto pasaulio iliuziją, kuriai yra priešinga vienkartinė Austerlico būtis, jo suvokiama ir jam pažini tik iš dalies. Sebaldas Austerlico personažą kuria kaip tik savo įgyta, išmokta atmintimi disponuojantį individą. Pasaulis jam suskilęs į nedidelius ištyrinėtos erdvės plotelius, pažįstamus iš schemų, žemėlapių, meno istorijos, o su kitomis vietomis jis, pasitaikius galimybei, susipažįsta, tačiau savos vietos jausmo nepatiria. Apie motinos perkėlimo vietą, Terezienštato tvirtovę, jis turi žinių iš architektūros studijų ir tik vėliau, praėjus keletui dešimtmečių, sužino, jog ten ji ir mirė. Austerlicas Berlyno bibliotekos archyve aptinka filmą apie Terezienštate veikusį getą ir išdidintame viename jo kadre atpažįsta motiną.

Nesusietumas su vieta būdingas visuomenės išstumtiesiems. Agambeno rekonstruotoje paprotinėje teisėje išstumtajam, kaip individui, priklausiusi vieta susitraukia iki nulio: kaip ir mirusiam, jam nėra vietos, kaip ir mirusysis, turėtose vietose jis tik šmėklojasi, o ištrėmimas tiesiogiai siejamas su mirtimi: „tas, kuris, iki gyvos galvos uždraustas savo mieste, turi būti laikomas mirusiu“ (Agamben 2016: 150). Uždraudimo principas įtvirtina ribinę tokio subjekto, kaip nusikaltėlio/bandito/vilkolakio, figūros prigimtį ir disjunkciją su vieta. Sebaldo romane konflikto ašis yra tėvų ir gimtosios vietos praradimas, jame prisiminimo ryšys su vieta vis dėlto atkuriamas. Tremtinių istorijose chronologiškai pirmesnė Tėvynės, po to – ir tėvų netektis. Vienas iš emocinių pikų ištinka Sebaldui romane gretinant simbolinį ir realybės planus – Terezienštato tvirtovės, kurioje buvo kalinama ir mirė jo mama, žvaigždinį planą atitinka geto

10 Įdomu stebėti, kaip organiškai romane yra susipynę atminties, kaip tapatybės atkūrimo, pastangos ir dar didesnio jos užtemimo atvejai, susiję su minėta antropologų įvesta vietos ir ne-vietos, t. y. bevietiškumo, skirtimi. Ne-vietomis antropologas Marcas Augé laiko erdves, „kurios nekuria nei identiteto, nei santykių, nei bendrų kultūrinių simbolių, nei monumentų. Žvelgiant iš šios perspektyvos, ne-vietos susiformuoja dėl santykio su tam tikru baigtinumumu – transporto, tranzito, prekybos, laisvalaikio. Antropologinės vietos organiškai kuria socialinę aplinką, o bevietiškumas generuoja atsiskyrėlišką pakeleivių, keliautojų ar vartotojų sutartinumą“ (cituojama pagal Žukauskienė 2016: 109). Todėl keliavimo, stoties laukiamojo ar bibliotekos prieigų topika romane *Austerlicas* pirmiausia žymi subjekto vienišumą, jo bevietiškumą.

žvaigždė, o pati tvirtovė projektuota kaip utopinio Idealaus miesto replika, jos aprašymas romane yra keletą puslapių besitęsiantis vienas sakinys. Tokia reikšmė ir funkcija, kokia kraštovaizdžiui ir architektūrai tenka Sebaldro romane, – būti svarbiausia kompozicine priemone struktūruojant pasakojimą, – negali pasigirti jokia dokumentika. Šiuo požiūriu Sebaldro romanas yra išskirtinis, net ir lyginant su kitų autorių literatūros kūriniais, o prilygti menotyrinėms jo autoriaus kompetencijoms, kaups visą amžių, jauni tremtiniai paprasčiausiai neturėjo galimybių dėl nesusiklosčiusių švietimo ir lavinimosi sąlygų, panašiai kaip romano protagonistas Austerlicas buvo atribotas nuo istorinių žinių apie XX amžių. Grįžus Tėvynėn realūs įsitvirtinimo rūpesčiai nustelbė tremtiniam stebuklu atrodžiusio siekio sugrįžti išsipildymą ir išblukino tikroviškus įspūdžius – pasitikusi nauja tikrovė skyrėsi nuo turėtų prisiminimuose vaizdinių, galimai dar ir idealizuotų, ar nederėjo su įspūdžiais, susidarytais iš vyresniųjų pasakojimų¹¹, dar daugiau – grįžusiems turėtoji vieta išsyk tapo konflikto ašimi. Atsiminimuose dominavusius pasakojimus apie tremtyje patirtus kvalifikacinius išbandymus sugrįžus keičia pasakojimai apie tremtinių patirtą diskvalifikaciją (pvz., valdžia akylai saugojo, jog grįžę iš tremties buvę mokytojai neturėtų jokio sąlyčio su jaunosios kartos ugdytu). Tremtinys Jurgis Gasiūnas liudija pasikartojančius nusivylimo ir atstūmimo jausmus grįžus į Lietuvą su šeima 1957 m. liepą:

– Marija, mes Lietuvoje! Visi mūsų vargai baigėsi. Dabar gyvensime kaip ir visi žmonės, – pasakiau ir, nuėjęs prie bufeto, nupirkau pusę kilogramo brangiausių šokoladinių saldinių.

Visai nežinojau ir nepagalvojau, kad nuo rytdienos mūsų tikrieji vargai tik prasidės.

Mes Lietuvoje buvome niekam nereikalingi. Nieko nedomino mūsų tremties gyvenimas ir kančios. Darbo mums ne tik neduodavo, bet žiūrėjo į mus kaip į

11 1947 m. gimusi Marytė Kontrimaitė, dvejų metų išvežta iš Lietuvos, poemoje užfiksavo tokį pirmo susidūrimo su Lietuva įspūdį: „Tėvyne, tave išvydau pro lapkričio liūtį, – / tokią skurdžią ir nykią, / ir kaip Tavimi patikėt? / Graudžiai styrojo / medžių pliki stagarai, / neįau mano sodai nudžiūvo? / Sibiro vaikas, aš nežinojau, kad medžiai meta lapus, / kad pavasarį vėl atsigauna. / Kažką girdėjęs buvau, bet mano akys to nežinojo, – / o mano spalvoti sapnai, / žiedais spinduliuojantys medžiai! – / Pilkas purvynas, pilkas dangus, begaliniai / pilkų pilkiausi, žvarbių žvarbiausi lietūs, / pasišiaušę žvirbliai pilki, šlapios varnos pilkom liemenėm – / nemiela, svetima pilkuma, / bet staiga – / tarytum žalia vilties vėliava – / gyvas laukas žiemkenčių.../ Ir aš pajutau, kad esu pilkas grumstas prie tavo kojų, /Tėvyne“ (Kontrimaitė 1989: 18–19).

raupsuotuosius. Sužinoję, kad mes – buvę tremtiniai, stengdavosi greičiau atsikratyti. Apvažinėjau daugelį miestų ir miestelių, buvau Kaune, Garliavoje, Raseiniuose, Kretingoje, Kartenoje, Priekulėje, Juodkrantėje, Drevernoje. Niekas nei apie darbą, nei apie priregistravimą kalbėti nenorėjo. Pusbroliai ramiai sakydavo:

Ilsekėtės. Po tokio vargo jums reikia gerai pailsėti.

Jie, tautiečiai, nesuprato, kad mums nei turto, nei šiltų vietų nereikia. Mes norėjome tik kažkur prisiglausti, dirbti, valgyti lietuvišką duoną ir kvėpuoti Tėvynės oru (Gasiūnas 1991: 187).

Gasiūnas mini ir iki 1964 m. užsitęsusių jų šeimos persekiojimą: „[R]udenį mus priregistravo naujame bute ir paliko ramybėje. Pasirodo, tada persekiojo ne tik mus“ (*Ibid.*, 189). Šios socialinės ir teisinės aplinkybės produkavo šaltą sugrįžusių į Tėvynę tremtinių santykį su (turėta) vieta, o jos nepasiekiamumas, t. y. negalėjimas grįžus įsikurti tėviškėse ar miestuose, kuriuose gyveno prieš tremtį, deformavo visą vietos patyrimo išgyvenimų tinklą: identifikavimusi grįžtą santykį su gimtąja vieta keitė substitucinis santykis, kuriame konkrečios vietos savybės (taigi ir miestovaizdžio, kraštovaizdžio refleksija) neturėjo didelės reikšmės – tenkintasi tuo, jog pavyko pasiekti Lietuvą ir apsigyventi Tėvynėje.

Simboliniai ir alternatyvūs topasai

Atsiminimuose yra tipišku epizodu, rodančių, jog Tėvynė sugrįžusiesiems buvo svarbi dėl simboliinių dalykų: Arvydo Vilkaičio autobiografinio vaizdelio veikėjas, jo *alter ego*, tik sugrįžęs tėvynėn, nesuka iš Kauno centro, kad ilgiau pasimėgautų lietuvių kalba, ir iškart pastebi, jog pervardintos svarbiausios Kauno gatvės:

Nuo geležinkelio stoties prasidedanti gatvė seniau vadinosi Vytauto prospektu. Prisimenu kuo geriausiai. O dabar? Tuoj pažiūrėsiu ant kampinio namo prikaltą lentelę. Tuoj, tuoj sužinosiu naują pavadinimą. Vytauto gatvės tikriausiai jau nebus...Taigi: Lenino. Vadinasi, logiškai protaujant, Laisvės alėja bus – Stalino. Kiekviename Sovietų sąjungos mieste dvi svarbiausios gatvės vadinamos dviejų žmogadielių vardais. Lietuva, vaikine, seniai įtraukta į didžiulę broliškų respublikų šeimyną, todėl ir čia tokia pati tvarkelė. Tik tamstelė esi kiek atsilikęs [...] (Vilkaitis 1999: 336).

Šaulių sąjungos įkūrėjo Vlado Putvinskio anūkas Rimantas, pirmą kartą grįždamas į gimtąją protėvių dvarvietę, kalbina jos medžius, kad jie pasakotų apie praeitį, uždraustų knygų gabenimą, inteligentų sambūrį Šilo Pavėžupio dvarelyje (čia viešėjo Povilas Višinskis, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, kurį laiką glaudėsi Žemaitė) (Pūtvis 2019: 301). Kitas paplitęs epizodas – kaip grįžę iš tremties vaikai savo ar giminių sodybose eina ieškoti stebuklingomis atrodžiusių obelų, kurių vaisių skonį ypač gimusieji tremtyje tik sapnuodavo. Sodo, sodybos prisiminimas yra svarbus kaip kelių kartų puoselėjamos vietos, įkūnijančios tęstinumą ir harmoniją, vaizdinys, išsakinijimo metafora. Štai Eugenijus Ališanka, 1960 m. gimęs tremtinių šeimoje Barnaule, į Lietuvą su tėvais grįžęs būdamas dvejų metų, autobiografinėje esė „Obelių trikampis“ rašo apie netikrą giminių Sidabrų sodybą, joje išlikusius gyvenimą nepriklausomoje Lietuvoje primenančius daiktus – populiarią paveikslo „Kristus Alyvų darželyje“ reprodukciją, sieninį laikrodį, apie tai, kad sodyba jiems, nesiejamiems giminytės, buvo tapusi sava vieta. Po kelių dešimtmečių kartu su broliu užsukę į jau apleistą sodybą, kliaudamiesi „atminties žemėlapias“, jie aptinka išaugusią didžiulę trešnę, ir stovėjimas po ja išprovokuoja rastosios vietos iliuziją – tarsi „po ilgų ieškojimų pagaliau būtų priėję *arbor mundi*“ (Ališanka 2012: 27). Netikroje tėvonijoje, suniokotoje melioracijos, išaugęs vaismedis, po kokiais įprasta susirinkti ir fotografuoti artimiesiems po laidotuvių, įkūnija gyvenimo prasmę, vertikalų būties matmenį, ryšį su žeme, tegul ir neišradingai, tačiau archetipiškai tapatinamą su augančiu medžiu. Tai vadintina substitucija, ryšio su alternatyviu toposu kūrimu – pamatiniu išvietintųjų savipratos poreikiu.

Praeities nesugrąžinamumo metaforos

Sebaldo romane *Austerlicas* iš pradžių nežino net savo tautybės; tremtinių atsiminimuose tapatybė stabili, gal dėl to saistymasis su kraštovaizdžiu, kaip viena iš tapatumo apibrėžčių, išsaugo ir simbolinę reikšmę ir yra nukreiptas ne tiek į turėto gimos vietos įspūdžio restauravimą¹², kiek į deformuoto santykio su vieta refleksiją.

12 Tremtinių atsiminimus galime laikyti ir pasakojamosios tautosakos žanru, todėl, keliu hipoteze, juose išryškėjusią tendenciją neplėtoti gimos vietos aprašymų galėtume aiškinti tautosakos tyrėjos Bronislavos Kerbelytės pastebėjimu: „[...] tautosakoje niekuomet neiškinami tradiciniai, visiems gerai pažįstami vaizdiniai“ (Kerbelytė, 1970: 58). Autentiškų

Reikšminga praeities nesugrąžinamumo metafora *Austerlice* yra patekimo į Paryžiaus Nacionalinę biblioteką, išdygusią ant užvaldytam žydų turtui administruoti sukurto kvartalo griuvėsių, impresija. Sebaldas pateikia sunkiai prieinamos, tarp pastatų atsiveriančios bedugnės vaizdinį. Toliau vystant romano pasakojimą ir *Austerlico* atminties našta perėmus romano pasakotojui, t. y. įvykus atminties perdavimo aktui, bedugnės vaizdinys yra susiejamas su *Austerlico* pasakotojui dovanotoje knygoje pasakojama litvako, atsidūrusio Pietų Afrikoje, istorija, kurioje atminties nepasiekiamumui perteikti jis ir pasitelkiamas. Užaugęs netoli kasyklų, jos autorius prisimena galėjęs priėti

prie pat milžiniškų iškasų krašto ir pažvelgti į kelių tūkstančių pėdų gelmę. Tikriausias siaubas apimdavęs, rašo Džeikobsonas, pamačius tokią tuštumą, žiojinčią vos per žingsnį, žengtą tvirta žeme, suvokus, kad nėra jokio perėjimo, tik ši briauna: šiapus kasdienis įprastas gyvenimas, anapus – vaizduotę pranokstanti jo priešybė. Bedugnė, į kurią neprisiskverbia nė menkas šviesos spindulys, – šiuo įvaizdžiu Džeikobsonas nusako pražuvusios savo šeimos ir savo tautos praeities laikus, kurių, kaip jis žino, iš tų gelmių nebeiškelsi (A, 416).

Bedugnės vaizdinys metaforiškai perteikia tolesnio praeities rekonstravimo negalimybę ir prie Terezienštato forto aprašymo leidžia prišlieti tolimą kitos tvirtovės, Kauno IX-ojo forto, kuriame buvo nužudyta daug žydų ir su kuriuo susijęs jau Džeikobsono pasakojimas, vaizdą.

Panašiai ir lietuvių tremtinių atsiminimuose tik paminimos, o ne detaliai aprašomos „rastosios“ vietos rodo tik sąmonėje, o ne realybėje galimą patirti „savos žemės“ jausmą, faktinę jo negalimybę – tik atsisakę nuosavybės tremtiniai įgydavo teisę grįžti. Konkretios vietos svarbą užgoždavo ir didžiausia satisfakcija buvo pats sugrįžimo Tėvynėn faktas, nes įsiliejimą į visuomenę komplikavo turto klausimai: retas kuris atgaudavo bent dalį nuosavybės, prasidėdavo „antroji tremtis“, pakartotinis išgujimas, tik retais atvejais tremties patirtis viešai būdavo pripažįstama vertinga¹³.

susitikimo su gimtąja vieta išpūdžio aprašymų tremtinių atsiminimuose stokojama, matyt, ir dėl bendresnės represijas patyrusių asmenų biografinių diskursų formavimo tendencijos, kurią minėtame straipsnyje iškėlė Andrea Gulotta (Gullotta, 2012), pabrėžęs, jog „gali būti traktuojama kaip traumos efektas“.

- 13 „1956 metų birželio 2 dieną grįžau Tėvynėn. Ieškodama darbo, klajojau po gimtąjį Kauną. // Vieną gražią vasaros dieną, eidama Laisvės alėja, sutikau savo buvusį piešimo moky-

Šios sudėtingos sampynos paaiškina alternatyvių toposų fenomeną tremtinių pasakojimuose – savos vietos, su kuria sieja kelių kartų atmintis, substitutai tapdavo reikšminga, deja, tik imaginacine tremtinių savivokos atspara. Kaip rodo vietos aprašymų stoka liudijimuose, vieta, į kurią leista grįžti, tarsi praradavo išskirtinius požymius, išblukdavo, likdavo svarbi tik dėl administracinio priskyrimo, o ne kaip išgyventa, patirtoji tikrovė, sąmonėje įsitvirtinęs vaizdins.

Grįžkime prie atminties procesų liudijimuose. Eugenijaus Barniško pasakojime, kaip ir romane *Austerlicas*, užfiksuota, kaip, grįžtantį iš tremties ir priartėjusį prie gimtųjų namų, jį išstinka atminties kolapsas¹⁴. Daugumą tremties pasakojimų užbaigia konstatavimas: sugrįžome. Ilgai svarsčiau, kodėl apie svajotą sugrįžimą užrašoma tik tiek. Ar „rastoji“ vieta čia pat nustoja emocinio reikšmingumo, nes tampa „užgintąja“?

Šiek tiek aiškumo, tikiuosi, suteiks istorinis ekskursas. Vienas įtakingiausių šiuolaikinių Centrinės ir Rytų Europos istorikų Timothy D. Snyderis pastebėjo, jog vokiečių atminties politikos diskurse nuo 1970-ųjų apie karo nusikaltimus gebėta kalbėti be geografinių nuorodų, viešai neminėtos konkrečios lagerių vietos. Kaip apibendrinanti nusikaltimų vieta minimas Aušvicas, nors labiau nukentėjo Baltarusija, Ukraina, Baltijos šalys. Nusikaltimų vietos neminėjimą Snyderis aiškina vokiečių pasirinkta konspiracijos strategija. Vis dėlto man šis vietos, geografinio toposo, ignoravimas atrodo susijęs ir su plačiai aptartu blogio banalumu, matomu ir Lietuvoje, sovietų saugumo kvotimų ir kankinimų vietų, pastatų neiš-

toją – skulptorių Robertą Antinį. Priėjusi prisistačiau, kad esu jo mokinė Jūratė Bičiūnaitė. Jis, pagyvenęs ligotas žmogus, griebė mano ranką ir pabučiavo sakydamas: „Žemai lenkiu galvą prieš kankinius, atkentėjusius už visą mūsų tautą!“ (Bičiūnaitė-Masiulienė 1990: 5).

- 14 „Štai ir Panevėžys. Dar važiuodamas traukiniu į Lietuvą, buvau nusprendęs Panevėžyje susirasti kelią pas močiutę pats. Kitaip tariant, suruošti savo atminties egzaminą. Išlipau iš autobuso ir pradėjau dairytis raudonų plytų bažnyčios bokštų. Pagal juos susiradau ir reikiamą Pilies gatvę. Mano nedidelis fanerinis, dermantinu aptrauktas lagaminėlis nebuvo sunkus, todėl nutariau iki močiutės namų eiti pėsčias. Einu ir bandau ką nors prisiminti, bet veltui. Suabejojau net ar ta gatve einu. Tik prieš geležinkelio pervažą, ties buvusiu Panevėžio mėsos kombinatu, už geležinkelio, atpažinau tetos Onos Čaplikienės namą, iš kurio verandos 1940 metais stebėjau jau minėtą Sovietinės kariuomenės antplūdį. Pasidėjau savo lagaminėlį ant grindinio, norėdamas pavaizduoti pavargusį nuo sunkaus nešulio bernelį ir tuo pačiu pasižiūrėti į jau atpažintą tolimos vaikystės aplinką, bet... pro ašaromis patvinusias akis nieko nebemačiau. Griebiau savo lagaminą ir vos ne tekinas ta pačia gatve pasileidau į močiutės namus. Priėjau prie namo. Namas pažįstamas ir numeris tas pats – 57, bet viskas taip susenę, tvoros sulūžusios ir aplinkui taip ramu, ramu... Verandoje sėdi žila senutė, pasirėmusi lazdele, ir kažko laukia... Nuo čia nebepreisimenu nieko. Kaip pasisveikinom, kaip prisistačiau, kaip mane atpažino...“ (Barniškis 2011: 195).

skirtinume. 2013 m. Nacionalinėje dailės galerijoje vykusioje parodoje „Poetiniai dokumentai“¹⁵ nufotografuoti tokie pastatai-nusikaltimų vietos niekuo neišsiskiria iš nykios kolūkinės aplinkos, yra beveidė jos dalis, su kuria jausminis santykis neįmanomas. Panašų meninį eksperimentą atliko urbanistas Tomas S. Butkus – jo kartografinėse nuotraukose kankinimų vietos užfiksuotos kaip vietovės plano dalis, kuri, žinia, ir negali būti individualizuota dėl paties fiksavimo tipo (Butkus, *Ežero žemė*, 2020). Tačiau (ir tai stipriausias argumentas, reflektuotas kultūrologų), žvalgantys po kitų meno šakų kūrinius tremties tema, pastebimas bendras jų bruožas – pasakojamoms istorijoms nerandama tinkamo fono ir, užuot jo ieškojus, pasinaudojama ne galimybe iliustruoti patirtis, o jas „uždengti“ nesusijusiu vaizdu, taip konstatuojant negalėjimą byloti vaizdu (Gintaro Makarevičiaus dokumentinis filmas „Sibiro testamentas“, 2008). Taigi traumą signalizuojantis vaizdinio įterpimo atgal į kultūrą komplikuotumas, kurį išskėlė Kathy Caruth¹⁶, yra dėsningas – jis jau pagal apibrėžimą yra apsunksinta menkstančių jutiminių galimybių: vieta → fotografija → žemėlapis → schema → neatvaizduojamas turinys. Ir štai šiame vieta apibrėžiamos atminties taške Austerlico ir tremtinių patirtys sutampa.

Kad sugrįžčiau į pradžią, kad susisietų daugybė vardytų Lietuvos ir Rytų Europos vietų – Blackerio minėti Breslau ir Lvivas, kurį eilėraštyje mini Adamas Zagajewskis, kurį vertė Ališanka, pasitelksiu asmeninį alternatyvių topografijų interliudą.

Esu iš antrosios kartos, kuriai gimtoji senelio žemė Šilavote prie Liudvinavo pirmiau buvo pažįstama iš pasakojimų, o ne iš apsilankymų. Iš kartų atminties. Ir Šilavoto topografija man – tėčio sumodeliuota. Esu iš šeimos, kuri, kaip Ališankos verstas Adamas Zagajewskis, turi teisę sakyti, kad „Lvivo mūsų gyvenime buvo per daug“ (Zagajewski 2011: 10–12)¹⁷: taigi, Sibiro mūsų gyvenime buvo per daug.

15 <https://www.bernardinai.lt/2013-02-26-nacionalineje-dailės-galerijoje-parodos-poetiniai-dokumentai-atidarymas/>

16 Remiuosi Tartu universiteto kultūros teoretikės ir literatūrologės Leenos Kurvet-Käosaar straipsnyje „Trauma and Life-writing“ suformuluota apibrėžtimi: „teorinių psichoanalizės, poststruktūralizmo ir dekonstrukcijos rėmų paradigmoje pagrindinė traumą apibrėžianti ypatybė yra negebėjimas integruoti atmintyje traumą sukėlusius įvykių ar sąlygų, remiantis Caruth, – „[pačios traumos – GB] patirties struktūros patologija“ (Kurvet-Käosaar 2020: 306).

17 Kalbinamas Birutės Jonuškaitės Adamas Zagajewskis teigė: „Taip, Krokuva tapo mano namais, nors esu gimęs Lvove. Bet šis miestas man yra labai svarbus metafiziškai, jis nuo pat vaikystės egzistavo mano artimųjų pasakojimuose, prisiminimuose, mūsų šeimoje buvo nuolatos gyvas“ (prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/2011-07-26-adamas-zagajewskis-man-patinka-miglota-nezinomybe/> [žiūrėta 2022 09 15]).

Todėl suprantu, kodėl tremtiniai broliai Ališankos po laidotuvių stypso vidur laukų rastos trešnės pavėsyje, netikrų giminių tėvonijoje, jausdamiesi stovį po Pasaulio medžiu, po jų, sugrįžusiųjų, pasaulio pastovumo ženklų; tokį Pasaulio medį-obelį regiu menamame Šilavoto sode. Ji tikrai turėjo ten augti, ir ne viena, jei mano tėtis, dešimties neturintis vaikas, Sibire gerai žinojo, koks turįs būti obuolio skonis. Iš savo tėvų pasakojimų ir iš knygos *О вкусной и полезной пище* – Apie skanų ir naudingą maistą.

O tuotarp mano atminties nuotraukoj – nokstančių rugių laukas, saulė ir rugiagėlės, mano mama, pati jau močiutė, užsisodinusi ant kukurių jauniausią anūką, brenda per tą lauką tolyn, užlietos, tvenkiniu virtusios sodybos link. *Arbor mundi* nematyti – virš tvenkinio plyti mėlynė, debesų netemdoma vasaros diena. Su iš Amerikos grįžusio brolio šeima keliaujame buvusių tėvonijų pėdsakais.

Išvados

Gretinti Winfriedo Georgo Sebaldro romaną *Austerlicas* ir 1941 m. birželio 14 d. ištremtų paauglių lietuvių atsiminimus, iš skirtingų perspektyvų atskleidžiančius XX a. Rytų Europoje vykdyto biopolitinio tautų naikinimo pasekmes, pasirinkta dėl juose aprašomų trauminės atminties procesų ir pasakojimuose vietai tenkančios reikšmės sąryšingumo. Aptarus šių skirtingų diskursų palyginamumą ir apibrėžus jų gretinimo pagrindus, straipsnyje analizuoti sutampantys trauminių pasakojimų topai.

Vietai tenkanti reikšmė romane ir atsiminimuose, kvalifikuojamuose kaip literatūrinė liudijimo forma, yra skirtinga. Nors šiems pasakojimams yra bendra vietos, kaip asmens tapatybės formanto, traktuotė, į vietos reikšmę orientuota atminties procesų analizė romane ir atsiminimuose juose aprašomą trauminių patirties paženklintą atminties ir vietos sąryšį atskleidžia kaip diametraliai priešingą. Romane kraštovaizdžio ir architektūros aprašymai yra svarbi kompozicinė, romano pasakojimą struktūruojanti priemonė; Sebaldas akcentuoja po skausmingų ilgamečių pastangų susigrąžinti atmintį ir šeimos istoriją Austerlicą ištikusį beviltiškumą suvokus tragedijos mastą, kurį apibendrina iš pastatų susiformavusios bedugnės metafora ir romane ryškinamas įvykių nenormalumas.

O savo gyvenimo įvykius fiksavusių tremtinių dokumentikoje emocinė reakcija pasiekus gimtą/gyventą vietą rodo dėl socialinių ir teisinių komplikacijų atsivėrusią prarają, grįžimu iš tremties taip ir neįveiktą atsaistymą nuo turėtos vietos (sugrįžti į ją draudė pasirašyti nuosavybės teisių atsisakymai), kuris lėmė tremtinių ryšio su alternatyviais toposais paieškas kaip vieną iš gyvenimo normalizavimo praktikų. Užmaršties klausimas, kurį romane gvildena Sebaldas, rašydamas apie biblioteką ir išvešėjusias informacines technologijas kaip apie būdą pragaišinti visa, „kas dar gyva ateina iš praeities“ (A, 400), tremtinių dokumentikoje aktualizuotas menkliau – prisiminti vis dar yra įmanoma, tačiau sutraukti ryšiai su gimtąja vieta produkuoja jos vaizdinio įterpimo atgal į kultūrą nesėkmę – traumos sąlygotą menkstančių jutiminių galimybių vietos pajautą. Šiuo aspektu Austerlico ir tremtinių patirtys sutampa.

LITERATŪRA:

- Agamben Giorgio 2016, *Homo sacer: suvereni galia ir nuogas gyvenimas*, iš italų k. vertė Saulius Jurga, Vilnius: Kitos knygos.
- Ališanka Eugenijus 2012. „Obelių trikampis“, in: *Gatvė tarp dvių bažnyčių*, Vilnius: Tyto alba.
- Angier Carole 2021. *Speak, Silence: In Search of W. G. Sebald*, Bloomsbury Circus.
- Assman Jan 2008. “Communicative and Cultural memory”, in: *Cultural Memory Studies*, ed. by Astrid Erll, Ansgar Nünning, Walter de Gruyter GmbH & Co, 2008, prieiga internete: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110207262.2.109/html?lang=de> [žiūrėta 2023 08 27].
- Barniškis Eugenijus 2001. *Už tvoros*, Ukmergė: Valdo leidykla.
- Bičiūnaitė-Masiulienė Jūratė 1990. *Jaunystė prie Laptevų jūros*, Vilnius: Mintis.
- Blaker Uillem 2019. *Memory, the City and the Legacy of WWII in East Central Europe: The Ghosts of Others*, Routledge.
- Butkus Tomas S. 2020. *Ežero žemė: eilėraščių ir poemų romanas su fotografijomis, piešiniais ir žemėlapiais sudaužytoms sieloms ir prisikėlusiems balsams su kūnais* Tomo S. Butkaus parašytas, nupieštas ir sukomponuotas centriniame visatos serveryje, išleistas MMXX m. e. metais „Vario burnų“ idėjų dirbtuvėse [Klaipėda/Vilnius].
- Garner Dwight 2021. “A Biography of W.G. Sebald, Who Transformed His Borrowings Into Lasting Art” in: <https://www.nytimes.com/2021/10/12/books/review-speak-silence-w-g-sebald-biography-carole-angier.html> [žiūrėta 2023 08 30].
- Gasiūnas Jurgis 1991. *Ledinio pragaro ratai*, Vilnius: Mokslas.
- Grinkevičiūtė Dalia 1997. *Lietuviai prie Laptevų jūros*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Gullota Andrea 2012, “Trauma and Self in the Soviet Context: Remarks on Gulag Writings”, *Avtobiografija*, DOI: 10.25430/2281-6992/v1-073-088, prieiga internete: <https://www.avtobiografija.com/index.php/avtobiografija/article/view/5/5>
- Jensen Meg 2020. “Testimony”, in: *Routledge Companion to Literature and Trauma literature*, ed. by Collin Davis and Hanna Meretoja, Routledge, New York.

- Kerbelytė Bronislava 1970. *Lietuvių liaudies padavimai*, Vilnius: Vaga.
- Kontrimaitė Marytė 1999. „Mano vaikystės Tėvynė“, in: *Amžino įšalo žemėje*, sudarė Aldona Žemaitytė, Vilnius: Vyturys.
- Kurvet-Käosaar Leena 2020. “Trauma and Life-writing”, in: *Routledge Companion to Literature and Trauma literature*, ed. by Collin Davis and Hanna Meretoja, Routledge, New York.
- Lietuviai Arktyje=Lithuanians in the Arctic=Литовцы в Арктике*, 2000. Sudarė Jonas Markauskas ir Jonas Rytis Puodžius. Laptevų jūros tremtinių brolija „Lapteviečiai“, Kaunas: Naujasis lankas.
- Moorehead Caroline 2021. Prieiga internete: <https://www.theguardian.com/books/2021/aug/14/speak-silence-by-carole-angier-review-a-remarkable-biography>
- „Nacionalinėje dailės galerijoje parodos „Poetiniai dokumentai“ atidarymas“, prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/2013-02-26-nacionalineje-dailės-galerijoje-parodos-poetiniai-dokumentai-atidarymas/>
- Pūtvis Rimantas 2013. *Vaikystė baigėsi anksti*, Kaunas: [Vitae litera].
- Pūtvis Rimantas 2019. *Vaikystė baigėsi anksti*, Laptevų jūros tremtinių brolija „Lapteviečiai“, Kaunas: Naujasis lankas.
- „Rezoliucija dėl genocido sąvokos reikšmės išplėtimo“ (skelbta Anglijoje leidžiamame dvisavaitiniame leidinyje *Europos lietuvis*, 2000 07 11, Nr. 14 (2506), p. 2, prieiga internete: https://www.spauda2.org/britanijos_europos_lietuvis/archive/2000/2000-07-11-EUROPOS-LIETUVIS.pdf)
- Ricoeur Paul 2004. “Testimony”, in: *Memory, History, Forgetting*, transl. by Kathleen Blamy, David Pellauer, The University of Chicago Press.
- Rosa’s Child: A True Story about One Woman’s Quest for a Lost Mother and a Vanished Past* (Jeremy Josephs with Susi Bechhöfer), I. B. Tauris & Co LTD, 1996.
- Sebald Winfried Georg 2021. *Austerlicas*, iš vokiečių k. vertė Rūta Jonynaitė, Vilnius: Baltos lankos.
- Toker Leona 1997. “Toward a Poetics of Documentary Prose – From the Perspective of Gulag Testimonies”, *Poetics Today*, 18(2) (Summer).
- Toker Leona 2019 *Gulag Literature and the Literature of Nazi Camps: An Intercontextual Reading*, Indiana University Press.
- Vaicekauskas Ričardas 2011. *Kelio rodyklė*, Vilnius: Lietuvos Nacionalinis muziejus.
- Vilkaitis Arvydas 1999. *Gyvensim*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Laptevų jūros tremtinių brolija „Lapteviečiai“.
- White Hayden 2006. “Historical Discourse and Literary Writing”, in: *Tropes for the Past: Hayden White and the History*, ed. by Kuisma Korhonen, Amsterdam–New York, Rodopi.
- Adamas Zagajewskis 2011: „Man patinka miglota nežinomybė“, prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/2011-07-26-adamas-zagajewskis-man-patinka-miglota-nezinomybe/> [žiūrėta 2022 09 15].
- Zagajewski Adam 2011. *Orfėjo kriauklė*, lietuvių k. vertė Eugenijus Ališanka, Vilnius: Kronta.
- Žukauskienė Odeta 2016. “A Philosophical Topography of Place and Non-Place: Lithuanian Context”, in: *CoaCtivity: Philosophy, Communication*, 24(2), puslapiai.
- Žukauskienė Odeta 2018. „Vaizdas kaip atminties medija“, in: *Lietuvos kultūros tyrimai, 10. Medijų mitai ir mitai kaip medijos*, sud. Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.